

در شمال شرق ایران زمین، نزدیک مرز ترکمنستان، دیدار مردم ترکمن واقعاً فرصت خوبی برای اینجانب بود.

نزدیک به دو ماه پیش اعلامیه برگزاری یک همایش بین‌المللی رسیده بود درباره شخصیتی فرهیخته که شعار توحید و ملی‌گرایی را هدف زندگی خود قرار داده بود در سده هیجدهم به نام مختوم قلی فراغی. این شخص عالم و فاضل و ملی‌گرا و خواستار اتحاد مسلمین به‌ویژه ترکمنان در نزدیکی گنبد کاووس به سال ۱۷۳۳ میلادی به دنیا آمد و در این دنیای بی‌ثبات نزدیک به شصت سال عمر گذراند و زمین خاکی را به سال ۱۷۹۳ میلادی وداع گفت و در صحرای بزرگ نزدیک به مرواه تپه و از آنجا نیز به فاصله ۳۰ کیلومتر در مکانی به نام آق‌توقای به خاک سپرده شد؛ جایی که هیچ‌اثر دیگر از فرهنگ و تمدن به چشم نمی‌خورد. البته احساس می‌شود که این نیز خاکی از بلند همتی و بزرگواری شادروان مختوم قلی فراغی باشد. همایش برای نکوداشت و بزرگداشت کارهای این شاعر فرهیخته و بازگویی آثار علمی و فرهنگی ترکمنان که بین آنان مختوم قلی فراغی جایگاه ویژه‌ای دارد برگزار شده بود.

اطلاعات مناسبی درباره شاعر نامبرده با وجودی که از هند دیدن کرده بود. در منابع و مآخذ فارسی هند به چشم نمی‌خورد. این است که بنده برای دوستان فارسی‌مطربی کوتاه که حاصل این همایش و سفر می‌باشد عرضه می‌نمایم.

همایش مختوم قلی فراغی در استان گلستان که مرکز آن شهر گرگان است و برای اهالی ترکمن شهرت دارد برگزار شد. این شاعر شهیر ایرانی ترکمن در گنبد کاووس

شاعر جهان‌بین مختوم قلی فراغی*

چندر شیکهر*

حقیقت و حرف دل، از بن قلب این است که هر زمان که از کشور عزیز ایران بازدید می‌کنم احساس خوشوقتی و خوشبختی در من ازدیاد می‌یابد. دلیلش این نیست که به‌خارج از کشور رفته‌ام، بلکه آن است که به‌دلیل مسافرت کمی بیشتر زبان فارسی آموختم و از راه همان آشنایی با زبان، با این ملت دارای فرهنگ و تمدن باستانی نزدیکتر شدم. مردم ایران و هند، طبق تاریخ تمدن هر دو کشور، دارای یک ریشه‌اند و همین است که احساس بیگانگی از یکدیگر ندارند. در سه دهه گذشته شاید پانزده بار از کشور عزیز ایران دیدن کرده‌ام و در هر مسافرت خوشبختانه از یک منطقه جدید بازدید کردم و با آداب و رسوم و انواع غذا و نهج و اطلاعات جغرافیایی آنجا آشنا شدم.^۱

در بهار گذشته (از ۱۳ الی ۲۰ مه ۲۰۰۷ م) ایران عزیزم را مجدداً زیارت نمودم. رفته بودم به شهر تاریخی گرگان (جرجان) و شهرک گنبد کاووس و دهکده مرواه تپه

۱. زبان ترکمنی از زبان‌های غیر بربر است که در ایران تولید می‌شود و از زبان‌های ترکی محسوب می‌شود. زبان ترکی به‌صورت ترکی، ترکی آذربایجانی، ترکی خراسانی، ترکمنی و خنچی در مناطق مختلف رواج دارد. زبان ترکمنی که زادگاه اصلی آن منطقه گسترده ترکمنستان است در برخی مناطق ازبکستان، تاجیکستان، قزاقستان و نیز ایران، افغانستان و پاکستان و ترکیه نطق می‌گردد. ترکمنی‌های ایران بین چهار طبقه گوگلان، شاعر شهیر مختوم قلی فراغی بدان مرتبط بوده، نخوری و بموت که چادویر خانان در زمان احمد شاه ابدالی بوده می‌باشند. اهل طویف نامبرده اغلب در مازندران، گلستان و خراسان به‌خصوص در شهرهای گنبد کاووس (نزدیک ۱۷۰ کیلومتر از گرگان)، بندر ترکمن و در کدوری زندگی می‌کنند. جمعیت ترکمن‌ها در کشور ایران نزدیک به سه میلیون و سیصد و شصت‌هزار نفر است و در حالی که ترکمن‌های ترکمنستان از خط سیریل استفاده می‌کنند. (دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۱، ص ۶۰-۵۵۰).

* گزارشی از اولین همایش (دو روزه) بین‌المللی تبیین اندیشه‌های مختوم قلی فراغی (۲۸-۲۷ اردیبهشت ۱۳۸۶ ه.ش) در شهر گرگان - گنبد کاووس و آق‌توقای نزدیک به مرواه تپه.

* استاد فارسی و رئیس بخش فارسی دانشگاه دهلی، دهلی.

۱. اینجانب از جناب آقای مرتضی شفیعی شکیب، رابزر فرهنگ و جناب آقای مظفری مدیر سابق خانه فرهنگ جمهوری اسلامی ایران - دهلی نو صمیمانه ابراز سپاسگزاری می‌کنم که ساماندهی سفر ایران را برای بنده ترتیب بخشیدند. همچنان از جناب آقای دکتر منتظری، مدیر کل فرهنگ و ارشاد اسلامی ایران در استان گلستان، گرگان که برای بنده امکانات داخلی به‌عنوان مهماندار فراهم کردند و سایر کسانی که بنده را با الطاف و انکرام خود توانستند ازین قلب تشکر می‌کنم.

در روستایی به نام حاجی قوشان به دنیا آمد. می‌گویند اسم قدیم آن آجی قوشان بوده. آجی اسم یک رودخانه کوچک است که سرچشمه آن در کوه‌های یانقی دره قرار دارد و انتهای آن در رودخانه گرگان می‌باشد. واژه قوشان ترکمنی است به معنی متصل شدن و به جایی که دو رودخانه بهم متصل می‌شوند قوشان گفته می‌شود. همان نفوذ قوشانی در فکر و شعر و سروده‌های مختوم قلی به چشم می‌خورد و مدام از عطیات و الطاف و اکرام خداوندی سپاسگزار و نعت گو است:

خداوند! به هر آدم تو بخشیدی فکر و اندیشه‌ای خاص

تو بخشیدی به هر مرده یا که زنده سرنوشتی عام

سامان بخش کارها تو هستی

هر پلنگی خفته در بیشه

هر درنده، هر دونده، صاحب هر اندیشه

در چنبر چرخ تو هستند

تو هستی رزاق و روزی بخش در روزهای سخت

ما هستیم روزی خوار سفره‌های تو

در نشیب و در فراز بخت

طبق دانشنامه اسلامی پدر مختوم قلی فراغی، دولت محمد آزادی (۱۷۶۰-۱۷۰۰ م)

نخستین شاعر و ادیب برجسته ادبیات مکتوب زبان ترکمانی بود. دولت محمد آزادی از ترکمن‌های گوکلان، تیره گرکز از دسته عشیق و ساکن ناحیه کینگ جای هر حومه آجی قوشان (= حاجی قوشان) در شمال شرق گنبد کاروس بوده. پدر دولت محمد، مختوم قلی یوناجی (۱۷۲۰-۱۶۵۲ م) در زمان قادر خان، خان ایل گوکلان بوده و پیشه اجدادی آهنگری و زرگری را ادامه می‌داد. دولت محمد همسری داشت به نام اراز گل که شش فرزند از بطن وی به دنیا آمدند و مختوم قلی سومین از آنان بود. آزادی که بنیادگذار ادبیات نوین ترکمان بود آثار پرارجمی داشت که عبارت‌اند از: وعظ آزادی،

۱. ترجمه فارسی شعر را که به زبان ترکمانی است استاد دوره‌ی تضمینی زاد انجام داده است که بنده افتخار زیارت ایشان را به دست آوردم.

2. Encyclopedia of Islam, p.727.

حکایت جابر انصاری، مناجات و اشعاری شامل غزل، رباعی، قصیده که اغلب حاوی مضامین دینی و اخلاقی است.

مختوم قلی در منطقه مزبور نزد پدر دروس مقدماتی را به پایان رساند و وارد مدرسه‌ای شد به نام ادريس بابا. بعداً عازم بخارا گردید و در همان مدرسه با نوری کاظم بن بابا آشنا شد و در سیر و سیاحت همراه گردیدند.

به گفته امان قلیچ شاد مهر، مختوم قلی فراغی برای ترویج دین به افغانستان و

هندوستان مسافرت کرد. یادآور می‌شود که در هندوستان نیز شاه ولی‌الله در همان زمان

برای اثبات و استحکام حکومت اسلامی شاه ابدالی را به هند دعوت کرد. وی و

فرزندش مداوم پی اتحاد مسلمین بودند. مختوم قلی فراغی در همان زمان از هند

دیدن کرد (به احتمال قوی همراه سپاه ابدالی به هند آمد). جالب توجه است که دو شعر

طویل نیز در ستایش هند سرود. در شعر طویل «خیال هندوستان» (در ترکمنی

«حیندستاندا خیالیم» و «بارمه نینگ» هند را توصیف و تمجید نموده است.

پس از شش ماه اقامت در هندوستان به ترکیه رفت و در آنجا چندی در مدرسه

خواجه احمد پساوی از مشایخ معروف سده ششم هجری و معروف به حضرت

ترکستان مانند. آنجا او را برای کسب تحصیل در مدرسه شیر غازی واقع در شهر خبوه

راهنمایی نمودند و در نتیجه فراغی با نوری کاظم بن بابا به مدرسه نام‌برده رفتند و از

شهرهای مارگا کلان سمرقند و اندیجان، چنانکه از دیوان وی پیداست، گذر داشتند.

در خبوه فراغی نه تنها کسب علوم نمود بلکه چندی تدریس هم کرد. فراغی مگه را

نیز زیارت کرد و حج را به فرجام رساند. فراغی به سیر و سیاحت علاقه ویژه‌ای داشت.

در دیوانش سه جا اشاره به حج مگه به چشم می‌خورد. نهایتاً وی در ولایت خود

زندگی باقی مانده را به سربرد.

مختوم قلی فراغی به قول برخی به سال ۱۷۹۰ میلادی و بنابر بعضی روایات در

۱۷۹۷ میلادی در کنار چشمه عباساری در دامنه کوه سونگی چشم از جهان بست.

بیکرش را بر شتر سپیدی نهاده به روستای آق‌توقای در نوار مرزی ایران و ترکمنستان

از دگ به ۴۰ کیلومتر) بردند و در عوار آرامگاه پدرش به خاک سپردند. چند سال پیش یک ساختمان بسزا روی آن بنا شده، در جلسه افتتاحیه، رئیس سازمان جهانگردی و میراث فرهنگی ایران جناب آقای رحیم مشائی اعلام کرد که نگهداری مزار مختوم قلی از همین سال جاری که به امر رهبر انقلاب سال اتحاد و انسجام اسلامی نامیده شده است به عهده دولت جمهوری اسلامی ایران خواهد بود و نیز افزود که اقدامات لازم برای گسترش جهانگردی در منطقه گلستان به عمل خواهد آمد.

بعد از جلسه افتتاحیه در تالار فرهوسی شهر گرگان، شرکت کنندگان در همایش به گنبد کاووس رفتند. علاوه بر تعامل علمی با دانشمندان داخلی و خارجی به ویژه دوستانی از کشور ترکمنستان، اینجانب در گنبد کاووس برخورد کرد با «الاحیق» که یک خیمه ویژه است که عکس آن را در فرهنگ معین دیده بودم و در تدوین فرهنگ فارسی - هندی مواجه با مفهوم و نحوه ساخت این خانه خیمه نما شده بودیم. حاصل سفر گنبد کاووس در «الاحیق» یادگاری گردید.

از گنبد کاووس روز بعد عازم آق توقای شدیم، از راه کلالة - مسیری از میان تپه‌های سرسبز که بر بالای آن گنبدزار و تا جایی که چشم کار می‌کرد سبزه بود و در حاشیه گنبدزار گل‌های لاله وحشی به رنگ قرمز روئیده بود.

عهد مختوم قلی فراغی دوره انحطاط قدرت بابریان در هند، اغتشاش در ایران بعد از قتل نادر شاه و بروز قدرت قاجاریان در منطقه آسیای صغیر و مرکزی بود و احمد شاه درانی در پی پایه‌گذاری قدرت خود بود. قبل از وی، دوره نادر برای الهائی ترکمنستان زمان قتل و غارت و چپاول و سیاه چالهای نادری بود. سرکشی و قیام علیه وی منتج به بدبختی و سیاه‌بختی بیش از پیش می‌گردید. گروهی از توکمانان برای مساعدت و کمک به انفاذ قدرت احمد شاه درانی راهی افغانستان می‌شوند اما قبل از اینکه به منزل برسند توسط دشمنان کشته می‌گردند. در این گروه مقتولان دو برادر مختوم قلی نیز به نام محمد صاف و عبدالله بودند. فراغی برای دو برادر خود و هم

چاودیر خان شعاری بر سرود سرود، برخی اشعار که برای شهید عبدالله به قلم آورد برای خوانندگان عرضه می‌شود:

ای برادر!

آنجا که مرگ حی و حاضر است

بی‌معنی است ترس از مرگ

آیا در عمق عمان جای گرفته‌ای؟

با من بگوی در کجا مسکن گزیده‌ای؟

*

برادر جان! به هر خبری گوش می‌سپارم

جفای هجران را تحمل کنیم

خود را به آب و آتش تحمل کنیم

این فاجعه و ضایعه‌ای بسیار دردآور برای مختوم قلی بود که روح لطیف و ظریف او را سخت آزار داد، در رئای برادرش عبدالله اشعاری سرود بس عمیق و جانکاه.

می‌گوید (ترجمه از ترکمنی):

در میان ایل خود هستم اما قراری ندارم

دردی بر دردها افزون شد که مرا سخت آزار می‌دهد

با آن دردها وطن و دیارم نیز فراموش شده‌اند

ای برادر! عبدالله، کجا مسکن گزیدی؟

جنگ‌های متواتر، دسیسه‌های بی‌در پی و سوء استفاده از قدرت ترکمنان توسط ابر قدرت‌های آن منطقه و بروز بحران سالاری و طبقه‌بندی بین ترکمنان در احوال شاعر اثر ژرف گذاشت. وی نگرانی خود را برای دوام ترکمنان، صلح و حفظ امنیت در منطقه و صفا و دوستی را در اشعار خود ابراز می‌کند. تأثرات اجتماعی و سیاسی و فاجعه‌ها و ضایعات ایل و خانواده وی را بیشتر به سلوک معنوی راهنمایی می‌کند و به تدریج عارف پیشه می‌گردد. تعالیم اسلامی که وی در مدرسه بخارا و خبوه دیده بود و تدبیر و تفکر در احوال انسانی و اوضاع روزگار وی را در این زمینه مساعدت و کمک کرد. در اشعار وی از همین روست که از قرآن مجید، احادیث و تعالیم اسلامی به فراوانی دیده می‌شود. در شعری می‌گوید:

”جا و مکانت و کاخ و سرایت ویران خواهد شد

تنها خداوند بی مرگ خواهد ماند.“

که ترجمه‌ای آزاد است از «كُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٍ وَ يَبْقَىٰ وَجْهَ رَبِّنَا ذُو الْجَلَالِ وَ الْاِكْرَامِ»

و این است که وی جایگاه اصلی خود را از خدای متعال می‌طلبد و شیب و روز خود را در ذکر وی می‌گذراند.

از مضامین اشعار وی پیداست که حاصل یک سابقه طولانی و تجربه سال‌های دراز در مناطق و ناحیه‌های مختلف است. مثل سعدی؛ و سوز عمیق برای مردم و آرزوی فلاح و بهبود وضع آنان به‌ویژه برای ترکمنان سرگشته و آواره در شعر وی جایگاه برجسته دارد. اشعار وی از قرن نوزدهم میلادی مورد توجه قرار گرفت و به‌زبان‌های انگلیسی و روسی و آلمانی ترجمه گردید. گ. وامبری اشعار وی را به آلمانی ترجمه کرده در یک مجله به چاپ رساند. بعد از آن انتخابات وی منتشر گردید. اما اولین قدم بزرگ توسط شرق‌شناس معروف ن. پ. اوسترم‌آف برداشته شد که اشعار وی را ازین مردم ترکمنستان جمع‌آوری نمود و به سال ۱۹۰۷ میلادی (شماره ۵۸، ۵۴) در روزنامه ترکمنسکیه، دوسستی (= اخبار ترکمنستان) ۸۱ عنوان را که بیشتر مسمط بود به چاپ رساند و بعداً همان را به شکل مجموعه‌ای نیز منتشر نمود. همچنان به سال ۱۹۱۰ میلادی مجموعه آثار شاعر شهیر ترکمن در بخارا نیز به چاپ رسید. به فاصله یک سال یعنی در ۱۹۱۱ میلادی در تاشکند، گ. ج. عارف جان‌آف مجموعه‌ای از اشعار او را تحت عنوان داستان سی و دو بلدر و مخنوم قلی انتشار داد. تا این زمان نسبت به ادبیات ترکمنی آشنایی جهانی به دست آمده بود.

مردم ادب‌پرور ترکمن که سوزی برای فرهنگ و تمدن ترکمن داشتند گام بزرگی در این زمینه برداشتند و در نقاط مختلف ادبیات ترکمن‌های شهیر را به چاپ رساندند. از ترکمن‌های معروف میر صدیق فرزند میر واحد بود که در دهه اول و دوم به سرمایه

خود کتاب‌های ادبیات ترکمن را به چاپ رساند. مجموعه‌ای که در تاشکند به چاپ رسید نیز به همت وی بود. همچنان نور محمد فرمند نیازی (۱۹۲۸-۱۸۵۷ م) که در استراخان می‌زیست، مجموعه اشعار مخنوم قلی را به سال ۱۹۱۷ میلادی منتشر نمود. جالب توجه است که وی آثار شاعران و ادیبان دیگر را نیز به چاپ رساند. انتشار اشعار مخنوم قلی، اول به‌زبان‌های دیگر و بعداً به‌زبان ترکمنی، موجب شهرت سخن‌سرایی وی در آسیای میانه شد. مقالات فراوان به‌زبان ترکی استانبولی، تاتاری، تاجیکی، قرآقی و فارسی در مجلات علمی به چاپ رسید. به فاصله اندکی مجدداً دیوان مخنوم قلی به‌عنوان دیوان حضرت مخنوم قلی در سال ۱۹۱۲ میلادی در بخارا به چاپ رسید. نسخه‌های چاپ اخیر در بیشتر کتابخانه‌های مراکز علمی آسیای میانه جا یافت.

بنا به گفته ن. مردوف قربان بردی آخوند گرگانی نسخه خطی دیوان مخنوم قلی را براساس قدیم‌ترین و موقوت‌ترین نسخه‌ها استنساخ و در بخارا به چاپ رساند و هم او بود که یک اثر پدر مخنوم قلی یعنی دولت محمد آزادی به نام بهشت‌نامه را نیز در همانجا منتشر کرد و بعداً در ایل ترکمنان پخش نمود. البته دیوانی که قربان بردی به چاپ رساند ناقص و نامکمل بود. بعد از تشکیل اتحادیه شوروی مطالعات درباره آثار و زندگی مخنوم قلی فراغی از سر نو حیات یافت. ب. آ. کاری‌آف اشعار مخنوم قلی را مجدداً گردآوری کرد و به چاپ رساند. نگارش رساله‌های دکتری در ضمن مطالعه احوال و آثار شاعر شهیر رواج پیدا کرد. در سال ۱۹۴۰ میلادی نخستین همایش مخنوم قلی قرار بود برگزار شود. اما به دلیل تغییرات سیاسی کاری به عمل نیامد. به مناسبت برگزاری یک همایش دیگر در سال ۱۹۵۹ کار در ۱۹۵۰ میلادی آغاز شد. پس از آن آثار مخنوم قلی به‌زبان‌های عربی، فرانسه، ترکی استانبولی و زبان‌های کشورهای آسیای میانه ترجمه و منتشر شد. بیشتر آثار وی به خط سریلیک به چاپ رسید. به سال ۱۹۹۸ میلادی به مناسبت دویست و پنجاهمین سال تولد مخنوم قلی دیوان او به کوشش عبدالرحمن ملک امانف و همکاران وی در عشق‌آباد به چاپ رسید. این نسخه از دیوان وی به اندازه‌های مختلف حتی در قطع جیبی نیز به چاپ رسیده است. علاوه بر چاپ

۱ ترجمه همه کس نابود می‌شوند و تنها ذات پروردگار با عظمت و بزرگواری باقی می‌ماند (ترجمه: ۵۵)

دیوان وی ترجمه و تحلیل اشعار او هم توسط محققان به عمل آمد. جمالزاده نیز برخی سرودهای وی را به فارسی برگرداند. کتابی به نام *خلوت نشین عشق* به قلم امان قلیچ شاد مهر از انتشارات حوزه هنری تهران به سال ۱۳۷۹ شمسی از چاپ درآمد. در اثر نامبرده علاوه بر اطلاعات درباره احوال شاعر شهیر، تجزیه و تحلیل اشعار وی از دیدگاه عرفانی و انعکاس اندیشه‌های شاعر جمع‌آوری شده است. در انتهای کتاب اصطلاحات عرفانی در اشعار فراغی راهنمای مطالعه کتاب قرار می‌گیرد.

واقعیت این است که شهرت مختم قلی محدود به ترکمن‌ها و ترکمنستان نمانده بلکه در تاجیکستان، آذربایجان، افغانستان و غیره یعنی بین غیرترکمن‌ها نیز راه یافت. آثار وی در جاهای مختلف - که درباره آن در سطور بالا اشاره گردید - و براساس دست‌نوشته‌های همان منطقه چاپ شده است. نخستین بار چاپ دیوان مختم قلی در ایران به سال ۱۳۶۶ هجری به عنوان دیوان حضرت مختم قلی^۱ به همت و کوشش شاگردی بابا نیازی به عمل آمد. دیوان مزبور که در چاپخانه کانون بنادر ترکمن انتشار یافت دارای ۱۹۱ شعر و ۱۳۵ صفحه است. همین نسخه مجدداً به سال ۱۳۷۵ هجری به فارسی توسط بردی محمد افغانی و میری دردنژاد به چاپ رسید.

در این نسخه اشعار مختم قلی به شکل منتخبات به فارسی ترجمه و چاپ شد. از ترجمه‌های اخیر ترجمه گنبد دوردی اعظمی زاد است. این ترجمه به شکل *دو جلدی* به عنوان *پرینان هفت رنگ* (۱۳۸۶ هـ ش) به مناسبت اولین کنفرانس بین‌المللی اشعار شهیر ترکمن مختم قلی فراغی (۲۸-۲۷ اردیبهشت ۱۳۸۶ شمسی) در گرگان - گنبد کاروس و آق‌توقای با حمایت اداره کل فرهنگ و ارشاد اسلامی استان گلستان به چاپ رسید. جلد اول که دارای ۱۶۰ صفحه است مشتمل بر توضیحات ادبی است، یعنی مؤلف اصطلاحات ادبی و قالب‌های شعری که مختم قلی بیشتر در آن قالب‌ها شعر سروده، و ۲۰ شعر مختم قلی به زبان ترکمنی و ترجمه و توضیحات آنها به زبان فارسی و در انتهای کتاب نیز منابع و مأخذ را به قلم پیبرده است. در مجلد دوم که حاوی ۱۸۷

صفحه است علاوه بر مقدمه‌های کوتاه، ۳۰ قطعه از اشعار مختم قلی را به زبان ترکمنی با نکات، واژگان و اصطلاحات عرفانی و منابع و مأخذ در انتهای مجموعه جمع‌آوری نموده است. به مناسبت این کنفرانس یک ویژه‌نامه نیز به نام *مختم قلی فراغی* توسط مؤسسه فرهنگی و انتشاراتی مختم قلی فراغی به همت دکتر آراز محمد سارلی مدیر مسئول آن مؤسسه در شهر گرگان به چاپ رسید و بین شرکت‌کنندگان در همایش پخش شد. همچنین آثاری که تا به حال از این شاعر شهیر به دست رسیده است در یک نمایشگاه در محل برگزاری همایش عرضه شده بود.

در زمینه ادبیات، چنانکه *دانشنامه اسلام* اطلاع می‌دهد، وی بانی ادبیات مکتوب ترکمنستان است. در قالب‌های مختلف شعری طبع‌آزمایی نموده. غالب اشعار او در قالب مربع مسمط، غزل و مثنوی و مخمس و غیرها سروده شده است. اول‌الذکر پیر فرمی مروج شعر ترکمنی به نام غوشوق بود. این همان فرمی است که پدر فراغی نیز در همان سبک شعر می‌گفت. یک نمونه آن که ترجمه فارسی شعر فراغی است اینجا ذکر می‌شود:

سندن غاچار شوند یلاج گنجشک از تو می‌گریزد

منده نینهرد / غار غیلاج مرغ وطواط و پرستو در من آرام می‌گیرد

ناتالیق او نهر / ساند و واج بلبل خوش آواز می‌خواند

ارکه که تیشی او چو روشور و نر و ماده در هم می‌آویزند

در حقیقت ادبیات مکتوب ترکمنی توسط مختم قلی برپا خاست. چنانچه پژوهنده‌ای به نام ای. اس. براگینسکی درباره وی می‌گوید:

مختم قلی زبان ترکمنی را که زبان مادری‌اش بود به درجه زبان ادبی ارتقاء داد و بدو شعرگویی سبک نوینی را اساس گذاشت. شعر مختم قلی فراغی را می‌شود به بخش منقسم نمود: یکی شعر جامعه ترکمن‌ها و دوم شعر عشق و غزل یعنی موضوع‌هایی سنتی که در آن پیروی و بازگویی از شاعرانی برجسته مانند حافظ و نوا

۱. یک نسخه از این چاپ توسط اینجانب به کتابخانه رایزنی فرهنگی جمهوری اسلامی ایران در دهلی نو تقدیم شده است تا اهل شوق استفاده گردند.

۱. خلوت‌نشین عشق - خانم دکتر رویا رحمانی که خود شاعری جوانسال در شیراز و مشغول در گروه روانشناسی دانشگاه شیراز است، این کتاب را برای بنده تهیه و ارسال فرموده بود. از ایشان صمیمانه سپاسگزارم.

و جامی می بینیم. جایی که مضامین عاشقانه می بینیم گفتگو از زندگی شخصی خود نیست.

در زمینه شعرهای اجتماعی، به عنوان تحلیل اشعار وی می شود گفت که زمانی رسیده بود در صحنه ادبیات ترکمن که مثل ادبیات فارسی گرایش ادبی روبه جامعه آورد و از دستگاه دولتی منحرف شده بود و از راه پند و اندرز به ترویج تعلیم های اخلاقی به ویژه اسلامی در جامعه ترکمن می پرداخت. به عنوان مثال، فراغی می گوید:

باید که آتش غرور را خاموش کنیم
و با اشک توبه درخت بقا را بارور سازیم
باید که غرور و حسد را به دور اندازیم
ایا نباید چنین کنیم؟

*

باید که آتش توفیق را به آب توفیق بسپاریم
باید که با همت، خانه عبادت را آباد کنیم
باید که روح را اذین بندیم
و در بیشه زار اندیشه های خوب
با نفس آماره جهاد کنیم
ایا نباید چنین کنیم؟

البته اوضاع سیاسی و تصمیم گیری های رهبران ترکمن ها در زندگی و اشعار فراغی منعکس است که در بعضی موارد نشان دهنده حالت عدم اعتماد به خود است که به سبب عدم موفقیت در رسیدن به آرمان خودشان احساس شکست و یأس و عدم اعتماد به دیگران در قلوب آنها غلبه می یافت. از این احساسات در اشعار فراغی نیز دیده می شود. در شعر آرزوهای بزرگ پدیده ماده پرستی ایضاً می شود؛ می گوید:

چون که فرمانروا شد و دنیا شد بر وفق مراد
بی هیچ نشویش و عمل خیری
آرزو خواهد کرد: دنیا مرا جاودانه کناد

مختوم فلی فراغی محقق جامع الاطراف و چند وجهی است. تنوع موضوعات شعری وی در زمینه های گوناگون و در قالب های مختلف به چشم می خورد. فرم مربع

مسمط یک فرم قدیم در شعر ترکمنی است. غالب اشعار وی در همین فرم می باشد علاوه بر مضامین متعلق به امور اجتماعی و سیاسی، چنانکه قبلاً ذکر رفت، او شاعر عشق هم است. عشق وی ظاهراً مجازی اما در باطن عشق حقیقی است. ذکر طبیعت در اشعار او فراوان است. ولایت خود یعنی منطقه گرگان را نیز توصیف نموده است. در شعری به عنوان گرگانید می گوید:

در گرگان، کوهها بلند است، سر به آسمان سوده
ابرها باران زاست، سیاه به رنگ دوده
و نسیم دریایش آرام

ابرهایش چون ببارد، جوی هایش می شود پر آب
وسیل هایش، پیچ پیچ، گل آلود، جاری می شود بی تاب
در همین نظم وی مردم و حیوانات آنجا را ترسیم می نماید:

در صحرای گرگان
چو آن ها دستاری از ترمه بر کمر دارند
چابک سواران باز شکاری بردست
آهوان هم، سینۀ سفید به نسیم دریا می سپارند
در دشت می جهند و فریاد شادی برمی آورند

پروفسور برتلیس اشعار و سروده های مختوم فلی را جام جم یعنی آینه جهان نما خوانده است. اشعارش مثل آینه ادبیات شعری زبان ترکمنی دردها و آرزوهای قوم ترکمن در قرن هیجدهم را نشان می دهد و نیز باورها و نصایح در اشعار وی بازگویی شده است.

اشعار فراوان در دست است که در آنها هشدار می دهد به کسانی که از تعالیم

اخلاقی و اسلامی اجتناب می ورزند. می گوید:

بندگان خدا سربل صراط پشیمان می شوند
بی نمازان از دوزخ رهایی ندارند
هر که اصل و نسبش قرآن خوان باشد
مشکلات بسیارش آسان می شود

همچنان تأکید به اتحاد اهل اسلام در شعرهایش به چشم می خورد. می گوید:

مسلمانان اگر بر روی هم شمشیر بکشند
 به هم ظلم کرده از یکدیگر اسیر بگیرند
 فلک ازین اندیشه به پشیمانی می‌رسد
 این قبیل اشعار وی را در کشورهای آسیای میانه شهرت فراوانی بخشید. به‌عنوان
 پند و نصیحت به افراد مغرور می‌گوید:

اگر پسر فلانی هم باشی
 خرد و کلان را از خودت کمتر ندانی
 مغرور نشو، قصد پرواز نکن
 اردک غاز نمی‌شود، کلاغ هم یک، باز

مختصر اینکه محتوم قلی فراغی شاعری ترکمن بود که اندیشه و افکار جهانی
 داشت و خواستار سرفرازی مردم خود و صلح و امنیت همه جهانیان بود و سزاوار
 است که اشعار وی به‌عنوان پیام صلح و امنیت خوانده شود.

منابع و مآخذ

۱. باورهای ژرف. نظر محمد گل محمندی. گرگان، ۱۳۸۲ ه.ش.
۲. *پرنیان هفت رنگ*: ترجمه فارسی اشعار محتوم قلی به‌قلم گنبدی دردی اعظمی‌زاد، چاپ
 گرگان، ج ۱ و ۲.
۳. *حלות‌نشین عشق*، امان قلیچ شاد مهر، چاپ حوزه هنری، تهران، ۱۳۷۹ ه.ش.
۴. *دائرةالمعارف بزرگ اسلامی*، بنیاد دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، دارآباد، تهران، ۱۳۸۰ ه.ش،
 ج ۱.
۵. *مختوم قلی فراغی*، عشق‌آباد (ماگتیم‌گلی آشکابات)، به‌خط سرلیک، ترکمنستان، ۲۰۰۴ م.
۶. *ویژگی‌نامه*: اولین کنگره علمی بین‌المللی تبیین اندیشه‌های محتوم قلی فروغی، مؤسسه
 فرهنگی و انتشاراتی محتوم قلی فراغی، گرگان، ۱۳۸۶ ه.ش.
7. Gibb, H.A.R. & J.H. Kramers: *The Encyclopaedia of Islam*, E.J. Brill,
 Leiden, 1986.